

DİVANÜ LÛGATİ'T TÜRK VE HALK KÛLTÜRÜ¹

Aslıhan Nur KANDEMİR²

ÖZET

Divanu Lûgati't Türk, bir sözlük olmanın yanında içinde barındırdığı halk unsurları, Türk kültürünü yansıtan öğeleri ile âdetâ 11.yüzyıl dönemini yansıtan bir rehber niteliğindedir.

Kaşgârlı Mahmud'un bu eseri kaleme alma amacı her ne kadar Türkçeyi Araplara öğretmek olsa da eser içinde bulundurduğu sav, efsane, beyit, ve dörtlük örnekleri ile dönemin kültür ve sosyal hayatını en güzel şekilde gözler önüne sermektedir.

Eser, sözlük niteliğinde olduğu için araştırmalar daha çok dil bilimciler tarafından eserin bu niteliği göz önüne alınarak yapılmaktadır. Oysaki eserde açıklanan çoğu kelimenin yanında ortak kültür yansımalarımızı görmek mümkündür. Bu çalışmada da Divanü Lûgati't Türk'te yer alan savlardan, beyitlerden, dörtlüklerden, efsanelerden örnekler verilerek bu kültür kaynağımız ortaya çıkarılacak, eserin Türk halk kültürü açısından önemi örneklerle vurgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kaşgârlı Mahmud, Divanu Lûgati't Türk, Halk Kültürü, Ortak Kültür Yansımaları, Halk Unsurları.

ABSTRACT

Divanu Lûgati't Turk is not only a dictionary but also a guide which reflects the 11th century period with the elements of the people it contains and the items reflecting Turkish culture.

Although Kaşgârlı Mahmud aimed to teach Turkish to Arabic people by this work, the work best reveals the culture and social life of the period with examples of thesis, legends, couplets, and quatitudes.

As the work is a dictionary, researches are mostly done by linguists considering this quality of work. However, it is possible to see our common cultural reflections besides most of the bales described in the work. In this study, this cultural resource will be revealed by giving examples from legends, couplets, quartets, and legends of Divan Lûgat-'it-Turk, and the work will be highlighted with examples with respect to our public culture.

Keywords: Kaşgârlı Mahmud, Divanü Lûgati't-Türk, Folk Culture, Reflections Of Common Culture, Popular Elements.

¹ Bu Makale 21-23 Ekim 2017 tarihleri arasında Antalya'da düzenlenen ASEAD II. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sunulan bildirden geliştirilmiştir.

² Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi SBE Türk Dili ve Edebiyatı ABD Yüksek Lisans Öğrencisi

GİRİŞ

Türk kültürü, tarih içinde birçok kültürü etkilemiş ve birçok kültürden de etkilenmiştir. Göçebelikten yerleşik hayata geçen Türklerin yaşam şekillerindeki değişiklik kültürlerine de yansımıştır. Eski Türk sosyal yaşantısı, Türklerin eski dönemlerinin sosyal, siyasi, ekonomik ve çevresel şartlarıyla iç içe gelişmiş, bütün bu unsurlar birbirlerini etkileyip şekillendirmiştir. Bir kültür hazinesi olan Divânü Lûgati't Türk, bir yandan XI. Asırda Türkçe'deki söz varlığının genişliğini ve çeşitliliğini gözler önüne sererken, bir yandan da o dönemde Türk insanının ve toplumunun sosyal yaşamıyla, maddî ve manevî kültürüyle ilgili, ÖNEMLİ kayıtlar ortaya koymaktadır.³

Bu eserin yazarı olan Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyılda yaşamış bir Türk bilginidir. Hayatı hakkında kesin ve doğrudan bilgilere ulaşılamasa da Divanü Lûgati't Türk adlı eserinde, kendisi hakkında bazı bilgilere ulaşmak mümkündür.

Adından da anlaşıldığı üzere Mahmut, Kaşgarlıdır. Kaşgar, Karahanlılar ülkesinin başkenti olup XI. yüzyıl Orta Asya'sının önemli bir kültür merkezidir.

Mahmut'un babası Hüseyin ve dedesi Muhammed, Kâşgar'ın kuzey-doğusunda bir kasaba olan Barsgan'lılardır. Divanü Lûgati't Türk'te verilmiş olan bilgilere dayanarak Mamud'un da babası ve dedesi gibi Barsgan da doğup büyüdüğü söylenebilir. Mahmut'un kendisini Kâşgarlı olarak göstermesi eserini o devrin yazı dili olan Hakaniye ve Karahanlı Türkçesi ile yazmış olmasından ileri gelmektedir.⁴

Kâşgarlı'nın doğum yılının tam olarak bilinmediği gibi ölüm yılı da kesin olarak bilinmemektedir.

Kâşgarlı'nın kaleme aldığı iki eser mevcuttur. Bunlardan birisi Divânü Lûgati't Türk, diğeri ise Cevâhir ü-nahu fi lûgati't Türk'tür. Divanü Lûgati't Türk'ün aksine bahsi geçen ikinci eser elimizde mevcut değildir. Böyle bir eserin varlığını Divanü Lûgati't Türk'te bahsedilmiş olmasından anlıyoruz.

Divânü Lûgati't Türk, ansiklopedik bir sözlük niteliğindedir. Kâşgarlı bu eseri kaleme alabilmek için pek çok yer gezmiş bu yerlerden topladığı malzemeleri iki yıl içinde işleyip sunmuştur. Kâşgarlı'nın 1072'de yazmaya başlayıp 1074 yılında tamamladığı bu eserin tek bir nüshası mevcuttur. Bu nüshanın tercümesi için 1920–1939 yılları arasında pek çok çalışma yapılmış olsa da en son Besim Atalay'ın yaptığı tercüme üç cilt halinde, indeks ve fotokopileri ile birlikte Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmıştır.

Bu bakımdan zamanımızdan neredeyse bin yıl önce yazılan bu eser, Türkçenin ilk sözlüğü olmanın ötesinde pek çok araştırmacının kabul ettiği üzere Türk tarihi ve kültürü açısından en temel başvuru kaynaklarından biridir. Toplumların yaşam biçimleri, dünyayı algılayışları o toplumun dilinde de kendini gösterir. Divânü Lûgati't Türk, yaklaşık bir asırdır Türk kültürü araştırmacılarının başlıca araştırma konularından biri olmuştur. Bu eser, edebiyat bakımından önemli olduğu kadar kültür özelliklerini yansıtması bakımından da değerli

³ Adem AYDEMİR, "Divanü Lûgati't-Türk'te İş Kavramına Dair Veriler," Route Educational and Social Science Journal, Volume 3 (1), January 2016, s.33-52.

⁴ Bkz. Korkmaz, Zeynep, Kâşgarlı Mahmut ve Divanü Lûgati-t Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Ankara, 1995.

bulunmaktadır. Bu çalışmamızda, Divanü Lûgati't-Türk'te yer alan halk kültürüne dair bazı unsurlara değinilmiştir.

1. DİVANÜ LÛGATİ'T TÜRK VE HALK KÜLTÜRÜNDE ÖRNEKLER

Kâşgarlı Mahmud'u Divânü Lûgati't Türk gibi kapsamlı ve Türk dili ve kültürü açısından temel bir eser yazmaya iten amaç, Türklerin dönem içindeki hâkimiyet ve üstünlüğünün kabul edilmesinin ardından Araplara, bu milletin dilini, kültürünü öğretmek olmuştur. Kâşgarlı bu amacını eserinde yer verdiği şu sözü ile doğrudan ortaya koymaktadır: *“Tanrı yeryüzündeki erki Türklere vermiştir. Bunların dilini öğrenmekte yarar var. Bu kitabı Araplara Türkçe öğretmek için ve Türk dili ile Arap dilinin atbaşı beraber yürüdükleri bilinsin diye yazdım.”*

Kâşgarlı Mahmud bu eserinde sadece Türkçenin ses ve gramer yapısını ele almamış, pek çok Türk boy ve kavimlerini de anlatmış, Türklerin inançlarına, gelenek ve göreneklerine kadar bilgi vermiştir. Bu bilgileri şiirlerle, savlarla, dörtlüklerle, beyitlerle örneklendirmiştir. Bu çalışmanın amacı da Divanü Lûgati't Türk'ün sadece bir sözlük niteliği taşımadığı, içinde barındırdığı savlar, dörtlükler, efsaneler ile halk kültürüne de önemli derece de katkı sağladığını göstermektedir. Bu noktada eserde yer alan bu unsurlara değinmek gerektiği kanısındayım.

Eserde geçen sav örnekleri:

“Ot teyse ağız köymes:” Ateş demekler ağız yanmaz. Bu sav, söylediği sözden cayan kimseler için söylenir.⁵

“Avcı neçe al bilse adhiğ ança yol bilir:” Avcı ne kadar al bilirse, ayı da o kadar yol bilir. Bu sav, iki kurnaz kişi karşılaştığında söylenir.⁶

“Anuk utru tutsa yokka sanmas:” Hazır olan öne konsa yok sayılmaz.

Bu sav, ev saibinin gücü yettiği şeyi hazırlayabilmesi için söylenir.⁷

“Yırak yer sawın arkış keldürür:” Uzak yerin salıgını kervan getirir.⁸

“Emgek erginde kalmas:” Sıkıntı sırtta kalmaz. Bu sav, dertlerin, sıkıntıların geçici olduğunu belirten bir teselli sözü olarak kullanılabilir.⁹

“İnğan İngrasa botu bozlar:” Dişi deve inleyince, boduk deve ses verir. Bu sav, hısımların birbirlerine olan yakınlıklarını anlatır.¹⁰

“Küz keliği yazın belgürer:” Güzün gelişi yazdan bellidir. Bu sav, önceden sonu belli olan iş hakkında söylenir.¹¹

⁵ Kaşgarlı, Mahmud, Divanü Lûgati-t Türk Tercümesi (Besim Atalay), TDK yayınları, C.I, Ankara 1985,s.43

⁶ A.g.e., s.63

⁷ A.g.e., s.6

⁸ A.g.e., s.97

⁹ A.g.e., s.110

¹⁰ A.g.e., s.120

¹¹ A.g.e., C.II,s.172

“Er sözü bir, eğer bağı üç olur.” Bu sav söz verdiği şeyi yapmakla emrolunan kişi hakkında söylenir.¹²

“İki bogra igeşür, otra kökegün yançılır.” İki boğa boğuşur, arada gök sinek, bögelek ezilir. Bu sav, iki Beyin çarpışarak arada halkın ölmesi, ezilmesi halinde söylenir.¹³

“Ödhlek karıtmışka bodhuğ talkımas.” Zamanın kocattığına boya, kına ayıp sayılmaz.¹⁴

Eser içinden vermiş olduğumuz bu sav örneklerinin bize 11.yüzyılın yaşayış tarzına, inanışlarına dair ipuçları vermesi de önemli bir noktadır.

Eserde geçen dördlük örnekleri:

Körklüğ tonuğ özünğge
Tatlığ aşığı adhınka
Tutgıl konuk ağırlığı
Yadhsun çawıng budhunka

“İyi elbiseyi kendine, tatlı aşı başkasına; konuğu ağırla, ününü herkese yaysın.”,

İyi elbiseyi kendin giy, tatlı yemekten başkasına hisse ayır, konuğu ağırla, tâ ki ününü herkese yaysın.¹⁵

Bulnar mini ulas köz
Kara mengiz kızıl yüz
Andın tamar tükel tüz
Bulnap yana ol kaçar.

“Baygın göz, esmer beniz, pembe yüz beni tutsak eder. O çehreden bütün güzellikler damlar, beni tutsak ettikten sonra kaçır.¹⁶

Üdhik mini komıttı,
Sakınç manğa yumıttı
Könglüm ağnar emitti
Yüzüm mening sargarur

“Sevgi beni coşturdu, sıkıntı başıma toplandı; ona gönlüm aktı, yüzüm sararıyor.”

Sevgilime karşı olan aşkı beni heyecana getirdi; bende kaygı toplandı, gönlüm ona meyletti, onun için yüzüm sararır.¹⁷

Iwrık başı kazlayu
Sağrak tolu közleyü
Sakınç kudhı kizleyü
Tün kün bile sewnelim

“İbrik başı kaz gibi, sürahi dolu göz gibi. Sıkıntıyı çukura gizleyerek gece gündüz sevinelim.”

¹² A.g.e., C.I, s.283

¹³ A.g.e., C.II, s.287

¹⁴ A.g.e., C.II, s.304

¹⁵ A.g.e., C.I, s.45

¹⁶ A.g.e., C.I, s.60

¹⁷ A.g.e., C.I, s.69

İbriğin başı kaz boynu gibi dikilmiş, kâse göz gibi dolmuş. Kaygıyı gömelim, gece gündüz sevinelim.¹⁸

Todhgurmadı ıtımı
Turguralır atımı
Sürdi mening kutumu
Kaz takı kordayımı

“Köpeğimi doyurmadı, atımı yordurdu. Kazımı ve kuğu kuşlarımı talihimi beraber sürdürdü.”

O benim köpeğimi doyuracak kadar av bulamadı. Çok koşturmaktan atımı arıklaştırıyazdı. Kazımı, kordayımı boğarak benim talihimi alt üst etti.¹⁹

Kelse sanğa yolgıra

Udhun anı udhgura
Barsun naru kadhgura
Sattı mening ayımı

“Sana yolda rastlıyarak gelirse onu uykusundan uyandır; nereye iterse oraya gitsin. O benim kölemi sattı.”

Yolda, geçerken o, sana rastlarsa onu uykusundan uyandır, yaptığını anlat. O tasalanarak gitsin; çünkü o, benim kölemi satmıştır.²⁰

Kaklar kamuğ kölerdi
Taglar başı ilerdi
Ajun tını yılırdı
Tütü çiçek çerkeşür

“Kuru yerler, kuru çukurlar büsbütün görerdi, dağ başları göründü, göze ilişti; dünyanın soluğu ısındı türlü çiçek sıralandı.”

Baharı anlatarak diyor ki: Sular çoğaldı, göllere doldu; dağ başları hayal meyal göründü, dünyanın nefesi ısındı, sıra sıra çiçekler bitti.²¹

Eser içinden vermiş olduğumuz bu dörtlük örnekleri Türkçenin dil yapısını anlatmanın yanı sıra XI. Yüzyılın sosyo-kültürel hayatına dair bilgiler vermesi bakımından da önemlidir.

Eserde geçen beyit örnekleri:

Akturur közüm yolak
Tüşlenür ördek yugak

“Gözüm çay akıtır, orada ördek yuğak toplanır.”

Diyor ki: Gözümün yaşı su pınarları gibi akıyor, orada ördek ve ördeğe benzer su kuşları toplanıyor.²²

¹⁸ Ag.e., C.I, s.100

¹⁹ A.g.e., C.II, s.177

²⁰ Ag.e., C.II, s.193.

²¹ A.g.e., C.II,s.283.

²² A.g.e., C.I. s.222.

Özüm mening budursın
Otu aning çaklanur.

“Benim özüm bildircin gibi, onun sevgisi ateşi üzerinde döner dolaşır.”²³

Sewünmegil yund ögür adhgır anın
Altun kümüş bulnaban ağı tawar

“At, aygır ile altun, gümüş, ipek kumaş bulmakla sevinme.”
At, aygır, tay, kısrak, altın, gümüş, ipek kumaş bulmakla sevinme. Bunlardan kendin için hayırlı iş edin.²⁴

Közüm yaşı sawrukup akar
Bilnip ajun emgegin tükel ukar

“Bütün akla gelen dünya zahmetleri bilindiği için gözümün yaşı savrularak aşağıya akar.”²⁵

Kelse uma tüürgil tınsın aning arukluk
Arpa saman yagutgil bulsın atı yarukluk

Sana konuk gelse onu indir, onun yorgunluğu dinsin; arpayı, samanı yaklaştır, atı dinlensin.²⁶

Eserde geçen beyit örneklerine baktığımızda, bu örneklerin Türkçenin ses, gramer yapısına örnek teşkil etmelerinin yanında XI. yüzyıla ait bazı gelenek ve göreneklere dair bilgiler verdiğini de görmekteyiz. Bir misafir nasıl ağırlanmalıdır, neler ne şekilde ikram edilmelidir beyit içinde bizlere verilmiştir. Aynı zamanda nasihat özelliği taşıyan bazı beyitlerde elindeki malların nasıl değerlendirilmesi gerektiği dahi belirtilmiştir.

Eserde geçen efsane örnekleri:

Divanü Lugati-t Türk'te geçen efsanelerin konu bakımından dağılımı, sınıflandırma ve Divân'da yer aldıkları maddeler şöyledir:²⁷

Kavim adlarıyla ilgili efsaneler:
12 hayvanlı Türk takvimi: Bars mad.
Türkmen: Türkmen mad.

Yer adlarıyla ilgili efsaneler:
Barsgan: Barsgan mad.
Qaz: Qaz mad.
Çiğil: Çiğil mad.

Açıklayıcı efsaneler:
Tutmaç: Tutmaç mad.

²³ A.g.e., C.I. s.513.

²⁴ A.g.e., C.II. s.153

²⁵ A.g.e., C.II. s.228

²⁶ A.g.e., C.II. s.316

²⁷ Köksel, Behiye. Divanü Lügati-t Türk'te Yer Alan Efsaneler, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2009, s.263

Olağanüstü varlıklar ile ilgili efsaneler:
Cinlerler ilgili: Çıwı mad.

Eserde Türklerin bilinen bir yemeği olan tutmaç yemeği ile ilgili olarak verilen bir efsane mevcuttur ve bu efsane Zülkarneyn adına bağlanarak şu şekilde anlatılmıştır.²⁸

“Zülkarneyn karanlıktan çıktıktan sonra azıkları azalmış Zülkarneyn’e ”bizi aç tutma” demek olan “bizi tutma aç” diyerek yolumuzu aç, biz yurtlarımıza gidelim gibi sözler söylemişler. Zülkarneyn, bilginlerle konuşmuş, bu yemeği çıkarmışlar; işte bu yemek, bedeni kuvvetlendirir, yüze kırmızılık verir.”²⁹

Eserde yer alan bir başka efsane ise cinlerle ilgili olarak şu şekilde verilmiştir:

“Cinlerden bir bölük Türkler şuna inanırlar ki, iki bölük birbiriyle çarpıştığı zaman bu iki bölüğün vilayetlerinde oturan cinler dahi kendi vilayetinin halkını kollamak için çarpışır. Cinlerden hangi taraf yenersen onlardan yana çıktığı vilayet halkı da yener. Geceleyin bu cinlerden hangisi kaçarsa onların bulunduğu vilayetin Hakanı da kaçır. Türk askerleri geceleyin cinlerin attıkları oktan korunmak için çadırlarına saklanırlar. Bu Türkler arasında yaygındır, görenektir.”³⁰

SONUÇ

Bu çalışmamız kapsamında verdiğimiz tüm örnekler ışığında rahatça söyleyebiliriz ki Divanü Lugati-t Türk bir sözlük olmanın ötesinde bir kültür hazinesidir. Eserin amacının Araplara Türkçe öğretmek olması, çoğu zaman eserin değerini gölgelendiren bir durum olmuştur. Dil ve gramer bakımından açıklanan çoğu kelimenin, sav, dörtlük, beyit efsane gibi türlerle örneklendirilmesi, Türkçenin zengin kelime hazinesini göstermesinin yanında Türk halk kültürüyle ilgili olarak XI. yüzyıl sosyo-kültürel hayatına dair ipuçları verip tarihi aydınlatması bakımından da oldukça önemlidir.

Bu çalışmada eserin sadece bir sözlük olmadığı, içinde barındırdığı halk unsurları ile Türk edebiyatı için de önemli bir hazine kaynağı olduğu gösterilmiştir.

KAYNAKÇA

AYDEMİR, Adem. “Divanü Lügati’t-Türk’te İş Kavramına Dair Veriler”, Route Educational and Social Science Journal, Volume 3 (1), January 2016, s.33-52.

KAŞGARLI, Mahmud. Divanü Lûgati’t Türk Tercümesi, TDK Yayınları, C.1, Ankara 1985.

KAŞGARLI, Mahmud. Divanü Lûgati’t Türk Tercümesi, TDK Yayınları, C.2, Ankara 1985.

KAŞGARLI, Mahmud. Divanü Lûgati-t Türk Tercümesi, TDK Yayınları, C.3, Ankara, 1999.

KORKMAZ, ZEYNEP, “Kâşgarlı Mahmud ve Divanü Lûgati’t Türk”, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C.1, TDK Yayınları, Ankara 1995.

²⁸ Bknz: Köksel, A.g.e., s.266

²⁹ Kaşgarlı, Mahmud, Divanü Lugati-t Türk Tercümesi (Besim Atalay) TDK yayınları, C.I, Ankara 1998, s.452.

³⁰ A.g.e, C.III. Ankara 1999, s.225.

KÖKSEL, Behiye, “Divanü Lûgati’t Türk’te Yer Alan Efsaneler”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2009.